

MEZHEP OLGUSU VE MEZHEPÇİLİK EKSENİNDE İHTİLÂF AHLÂKI ETHICS OF CONTROVERSY BASED ON THE PHENOMENON OF SECT AND SECTARIANISM

CENKSU ÜÇER
DOÇ. DR.

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİ. İSLÂMİ İLİMLER FAK.
DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU BAŞKANVEKİLİ

ABSTRACT

In this study, the ethics of controversy, which covers how the phenomenon of sect and the phenomenon of sectarianism should be perceived, is dealt with. It is noted that the basic elements arising out of the connection between human, his immediate social environment, place, time, and idea–incident should be taken into consideration while dealing with the phenomenon of sect. Moreover, it is also discussed that many factors such as psychological, sociological, environmental, political, financial, and religious (texts and differences in interpretation) ones in addition to those above cause differences in perceptions and practices of humans regarding their existence, social life and religious life.

ÖZ

Bu çalışmada mezhep olgusu ve mezhep olgusunun nasıl anlaşılması gerektiğini içeren ihtilaf ahlâkı üzerinde durulmuştur. Mezhep olgusu ele alınırken insan, insanın yakın sosyal çevresi, mekan, zaman ve fikir-hâdise irtibatından oluşan temel unsurların mutlaka dikkate alınması gerektiğine işaret edilmiştir. Bu temel unsurlarla birlikte psikolojik, sosyolojik, çevresel, siyâsal, ekonomik, dînî (metinler ve yorum farklılığı) gibi pek çok unsurun da insanların varlık, sosyal hayat ve dînî hayatla ilgili algı ve uygulamalarında farklılıklara sebep olduğu işlenmiştir.

Bu gerçekliğe bağlı olarak İslam dünyasında da mezhebî ve meşrebî yapılar ortaya çıkmıştır. İhtilaf ahlâkı açısından bunların fitrî unsurlara ve doğal süreçlere bağlı olarak ortaya çıkan beşerî ve toplumsal yapılar olduklarının dikkate alınması, sağlıklı ilişkiler için kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, Mezhepçilik,
İhtilâf Ahlâkı

Because of that reality, sectarian and dispositional structures have emerged. For healthy relations, it is necessary to take into consideration the fact that these are human and social structures arising out of innate factors and natural processes regarding the ethics of controversy.

Keywords: Sect, Sectarianism, Ethics of Controversy

Giriş

İnsanlar farklı dillerde, renklerde, karakter ve algı düzeylerinde; farklı millet, boy, soy ya da kabilelere mensup olarak yaratılmış; onlara akıl nimeti bahşedilmiş, ayrıca yol göstermek amacıyla vahiy indirilmiştir. Dünyanın değişik bölgelerinde ve farklı zamanlarda yaşayan insanların varlık, sosyal hayat, dinî hayat vb. anlayışları da bahse konu fitrî gerçekliğe bağlı olarak farklılık arz etmiştir.

Bu çalışmada, insanların dinî hayattaki farklı algı ve uygulamalarının bir tezahürü olan mezhep olgusunun çerçevesi çizilecek, geçmişten bugüne Müslümanlar arasında var olan mezhep algıları ele alınacak ve bu gerçeklik karşısında sergilenmesi gereken tavrı ifade eden “ihtilâf ahlâkî” işlenecektir.

1. Mezhep Olgusu

Mezhep olgusu hakkında genel bir kanaat açısından uzmanların İslâm Mezhepler Tarihi için çizmiş oldukları çerçeveyi paylaşmak yerinde olacaktır. “İslâm Mezhepleri Tarihi, geçmişte ve günümüzde siyasî ve itikadî gayelerle vücut bulmuş ‘İslâm düşünce ekolleri’ diyebileceğimiz beşerî ve toplumsal oluşumların; doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldıkları bölgeleri ve İslâm düşüncesine katkılarını temel kaynaklardan hareketle zaman-mekân bağlamında ve fikir-hâdise irtibatı çerçevesinde betimleyici metotla ve tarafsız gözle inceleyen bir bilim dalıdır.”¹ Bu tanıma dikkatlice bakıldığında bazı önemli noktalara vurgu yapıldığı görülmektedir. Buna göre, mezhepler beşerî ve toplumsal oluşumlardır. Nitekim mezhep olgusunun kavranması için öncelikle insan, sosyal çevresi, içinde yaşadığı mekân ve zaman ile fikir-hâdise irtibatından oluşan ana unsurların mutlaka göz önünde

¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 10-11.

bulundurulması gerekmektedir. Ayrıca bu ana unsurların detaylandırılması ve mezhep olgusunun anlaşılmasına katkı sağlayan yardımcı unsurlar olarak psikolojik, sosyal, kültürel, siyasî ve dinî etkenler de göz ardı edilmemelidir.

Söz konusu unsurlar hakkında detaylı bilgi vermeden önce mezhep olgusu konusunda bir hususa yer vermek yararlı görülmektedir. Türkçe’de “bir dinin görüş, yorum ve anlayış ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan kollarından her birini” tanımlamak için kullanılan mezhep sözcüğü, hem bu kolların mensuplarını hep birden belirterek sosyolojik bir oluşumu (firka) betimlemekte hem çevresinde söz konusu mensubiyet bağının geliştiği fikir ve fiilî bir sisteme (fikir, görüş, rey vb.) işaret etmektedir.²

a. İnsan Unsuru ve Psikolojik Etkenler

Mezhep olgusunun kavranması için göz önünde bulundurulması gereken ana unsurların ilki insan unsurudur. Zira mezhep denilen olgu, insanların dinî konuları algılama biçimlerinin neticesinde ortaya çıkmaktadır. İnsan yapısı gereği pek çok psikolojik özelliklere sahip bir varlıktır. Ancak insan-mezhep ilişkisi ve psikolojik etkenler bağlamında insanların farklı karakter, mizaç ve özelliklerde yaratılmış olması, zihniyet ve gayelerinin farklı olması, liderlik tutkusu ile itaat etme ve uyumlu olma gibi temel özellikleri³ önemlidir. Söz konusu özellikleri detaylı bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Bu itibarla Kur’ân-ı Kerim’de insanların farklı karakterlerde, mizaçlarda ve özelliklerde yaratılmış olmasına yapılan vurguyu zikretmek, çizilecek çerçeve için yeterli olacaktır.

Kur’ân-ı Kerim’de, göklerin ve yerin yaratılışı nasıl ki Allah’ın varlığının delillerinden ise insanların farklı dillerde ve renklerde yaratılmasının da Allah’ın varlığının delillerinden olduğu şöyle ifade edilmiştir. “وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْخِلَافُ السَّنَنَاتِ وَالْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ” “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”⁴ Âyet-i kerîmede insanların biyolojik ve kültürel farklılıklara sahip olmaları üzerinde dikkatle düşünüp bundan sonuçlar çıkarılmasına işaret edildiği görülmektedir. O halde bu olgu

² M. Ali Büyükkara, “Mezhepler Tarihine Giriş”, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 3; Mustafa Öz, “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XV, sy. 1-2, Ankara 2002, s. 305; M. Ali Büyükkara, “İslâm Mezhepler Tarihinde Terminolojiye İlişkin Sorunlar”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. IXX, sy. 2, Ankara 2006, s. 258-259.

³ H. İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016, s. 120-147.

⁴ Rûm, 30/22.

üzerinde düşünürken, üslûp ve ifade farklılıklarının insana verilen düşünme ve muhâkeme yeteneğinin verimliliğini sağlamadaki etkileri, ilim, fikir ve sanat hayatının geliştirilmesindeki yansımaları, hatta medeniyetlerin temelinde bu farklılıkların yattığı dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.⁵

Kişilik farklılıklarına işaret eden diğer bir âyet-i kerîme şudur: “بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ” “Evet, parmaklarına varıncaya kadar yeniden yapmaya gücümüz yeter.”⁶ Âyet-i kerîmede insanların öldükten ve bedenleri çürüyüp toprak hâline geldikten sonra yeniden diriltilmesini imkânsız görüp alaylı bir şekilde Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bunun nasıl olacağını soranlara, kesin ve ince bir üslûpla ölümden sonra dirilmenin gerçekleşeceği anlatılmaktadır. Bilindiği gibi her bir insanın avuç içinde ve parmak uçlarında bulunan çizgiler, onun bir tür kişilik şifresi olup başka hiçbir insanda bulunmayan, yalnız ona ait olan bir kompozisyonda yaratılmıştır.⁷

Göz önünde bulundurulması gereken diğer bir temel özellik ise her insanın kendi mizaç/karakterine göre amel edeceği hususudur. Nitekim âyet-i kerîmede “قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكْرَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَىٰ سَبِيلًا” “De ki: “Herkes kendi karakterine göre iş yapar. Rabbiniz kimin doğru bir yol tuttuğunu en iyi bilendir”.⁸ buyurularak bu gerçek açıkça ifade edilmektedir. Âyet-i kerîmede geçen ve “mizaç/karakter” şeklinde tercüme edilen şâkile kelimesi, “tabiat, âdet, din, ahlâk, niyet, seciye” gibi mânalara gelmektedir.⁹ Âyet-i kerîmenin insan davranışlarının temelini, onun ruhsal yapısındaki psikolojik eğilimler olduğuna işaret ettiği görülmektedir. Bu eğilimlerin oluşmasında insanın yaratılıştan sahip olduğu karakter yapısının da etkin olduğu açıktır.¹⁰

b. İnsanın Sosyal Çevresi ve Sosyal Etkenler

Mezheplerin ortaya çıkışında hem psikososyal çevre hem fizikî-sosyal çevre oldukça önemlidir. Allah Teâlâ insanları bir aile, soy, boy ya da millet içinde yaratmıştır.

”يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ“

“Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi

⁵ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014, c. IV, s. 305.

⁶ Kıyâmet, 73/4.

⁷ *Kur’ân Yolu*, c. V, s. 505-506.

⁸ İsrâ, 50/ 84.

⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili (1-IX)*, Eser Kitabevi, İstanbul 1970, c. V, s. 3196.

¹⁰ *Kur’ân Yolu*, c. III, s. 516.

tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır..."¹¹ Âyet-i kerîme, "kimlik edinme ve bu kimlikle tanınma, tanışma" fonksiyon ve hikmetini onaylamakla birlikte farklı sosyal ve etnik gruplara mensup olmanın üstünlük vesilesi olarak kullanılmasını reddetmekte; insanın şeref ve değerini, kendi iradesi ile elde etmediği etnik aidiyete değil, bizzat kendi irade ve çabasıyla elde ettiği evrensel değerlere bağlamaktadır. Fakat âyetin konuyu ilgilendiren asıl yönü; fertler, gruplar, kavimler, ümmetler ve milletlerin siyasî, kültürel, biyolojik, coğrafi farklarla birbirinden ayrılacağı; bu farklara bağlı olarak farklı kimliklere sahip olacağına işaret edilmiş olmasıdır.¹²

Kur'ân- Kerîm'de, insanların fertler, gruplar, kavimler, ümmetler ve milletler olarak farklı kimliklere sahip oldukları gerçeğinin biraz daha özel bir alanda ifadesi olarak görülebilecek bir tanımlamanın yer alması oldukça dikkat çekicidir. "وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَّمٌ أُمَّتُكُمْ" "Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir..."¹³ âyet-i kerîmesi yeryüzündeki bütün canlıların, gökyüzünde kanat çırpıp uçan bütün kuşların da insanlar gibi birer "ümmet", yani "düzenli birer topluluk" olduklarını ifade etmektedir.¹⁴ Burada anlaşılması gereken insanların algılarının mensup oldukları topluluklara, diğer bir ifadeyle sosyal ortama göre şekilleneceği hususudur. Nitekim "sosyal öğrenme kuramı" bu vâkıyı teyit eden veriler ortaya koymaktadır. Buna göre birey öğrenmeyi çevresindeki insanları gözlemleyerek gerçekleştirmekte, bu ise model alma yolu ile olmaktadır. Model alma da bilgi aktarma yolu ile gerçekleşmektedir. Gözlemci, yapacağı gözlemi sırasında, uygun davranışlara yol gösterici olan, model aldığı davranışların sembolik temsilini kazanmaktadır.¹⁵

İnsanların yaşadıkları mekânların diğer bir ifadeyle fizikî-sosyal çevrenin de temel algıları üzerinde mutlaka önemli etkileri vardır. Nitekim köy hayatı ile şehir hayatı, bir dağ köyündeki hayat ile orman köyü ya da ova köyündeki şartlar ve hayat; büyük şehir ile küçük şehir, şehrin şu kısmındaki şartlar ile başka bir kısmındaki şartlar birbirinden farklıdır. İnsanın yaşadığı çevredeki şartlar algılarını da etkilemekte ve farklılaştırmaktadır. Ayrıca çevresi değiştikçe birey, kendi maksatları için olayları ve nesnelere farklı biçimde yorumlayabilir. Fiziksel çevrenin değişip değişmediği önemli

¹¹ Hucurât, 49/13.

¹² *Kur'ân Yolu*, c. V, s. 97-98.

¹³ En'âm, 6/ 38.

¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, c. III, s. 1919-1920; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989, c. III, s. 141-142.

¹⁵ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara 2001, s. 100.

değildir. Fiziksel çevrenin birey için anlamı değiştiğinde, bireyin onunla etkileşimi de değişir ve yeni görüşler kazanır. Özetle, birey ve çevresi arasında dinamik bir ilişki vardır. Çevresel olaylar, kişisel faktörler ve davranış birbirini etkileyen belirleyicilerdir.¹⁶

Bu bağlamda, kişi ve çevre faktörleri birbirinden bağımsız değişkenler olmayıp, birbirlerini sürekli olarak etkilemektedir. Çevre şartlarındaki değişiklikler, bireyin davranışını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Dolayısıyla sosyokültürel çevrenin tutum, tavır ve davranışlar üzerindeki etkisi çok açıktır. Öte yandan psikososyal faktörler, bireyin gelişiminde ve farklı kişisel özelliklerin kazanılmasında baskın bir rol oynamaktadır. Yakın sosyal çevre (aile, akraba, öğretmen vb.) bireyin davranışlarında etkili olmakla birlikte, kitle iletişim araçları, kültürel kurumlar ve diğer uzak sosyal çevre de bireyin davranışlarında etkili olmaktadır.¹⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de bedevîlerin din algıları hakkındaki âyetler,¹⁸ bu noktanın daha iyi görülmesine vesile olmaktadır. Söz konusu âyetlerde bir taraftan Arap yarımadasındaki nüfusun önemli bir kısmının göçebe ya da yarı göçebe topluluklardan oluşması ve İslâmiyet'in buralarda da yayılıp tutunabilmesi için onların da bu birliğe dâhil edilmesi zarûretinin bulunması ve bu bağlamda onların da ıslah edilmesi hedefine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu âyetlerde yerleşik bir toplumsal düzen içinde yaşamının icaplarını yerine getirmeye fazla yatkın olmayan bu kimselerin inkârcılık ve nifak yolunu tuttuklarında haşin tabiatlarına uygun bir tutum ortaya koyduklarına, dolayısıyla dinin getirdiği sınırlara riayet etme konusunda sorun çıkarmaya müsait olduklarına işaret edildiği görülmektedir.¹⁹

c. Coğrafyanın Algılar Üzerindeki Etkisi

İnsanların yaşadıkları bölge ya da coğrafyanın da bir dili, kültürü ve geleceği bulunmakta, bu özellik insanların algı ve anlayışlarının şekillenmesine etki etmektedir. Söz gelimi, Türkiye'nin şartları Hindistan'inkinden, Hindistan'ınki Mısır'dan, Mısır'ınki Suudi Arabistan'dan farklı olduğu için buralardaki algı ve anlayışlar da birbirinden farklılık arz edebilmektedir. Sadece ülkeler bazında değil; bir ülkenin kendi içindeki bölgeler arasında da bazı farklılıklar görülebilmektedir. Meselâ, Karadeniz ile Güneydoğu, Doğu ile Trakya, İç Anadolu ile Ege bölgelerindeki şartlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan algı ve anlayışların birbirinden farklılık gösterebildiği, bilinen ve tecrübe edilen bir husustur.

¹⁶ Nermin Çelen, *Öğrenme Psikolojisi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 114.

¹⁷ Alim Kaya, *Eğitim Psikolojisi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, s. 424.

¹⁸ Tevbe, 9/ 90-99.

¹⁹ *Kur'ân Yolu*, c. III, s. 48-49.

Öteden beri din, kültür-iklim ve coğrafi bölge/fizikî çevre arasında ilişki kurulmaktadır. Nitekim Müslüman medeniyet tarihçisi İbn Haldûn (ö. 808–1406), özellikle iklim koşulları ve yenilen gıdalar ile insanların sosyal ve psikolojik karakterleri arasında ilişki kurarak, üretim ve tüketim biçimlerinin toplumların sadece kategorik olarak bedevî-hadârî tarzında sosyal yapılarını değil; aynı zamanda onların dinî-kültürel düşüncelerini de doğrudan etkilediğini belirtir.²⁰ Bir iklim bölgesi; ilimleri, sanatları, din ve dinî hükümleri, devlet ve siyaset anlayışıyla diğerlerinden ayırt edilir.²¹ İnsan asıl benliğini ve şahsiyet özelliklerini “sosyokültürel miras” ya da “mânevî kültür” de denilen yakın psikososyal çevresinde kazansa da söz konusu bu kazanımları, “dış çevre” olarak ifade edilen tabii, fizikî veya coğrafi şartlarda cereyan etmektedir.²²

Bu durum İslâm Mezhepler Tarihi açısından oldukça önemlidir ve mezhep olgusunu anlarken mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir yönü ifade etmektedir. Burada zikredilecek birkaç misal de vâkıayı teyit etmektedir. Bunlardan ilki, İslâm tarihinde Müslümanlar arasında ortaya çıkan “beyan”, “burhan” ve “ırfan” şeklinde ifade edilen ana ilmî geleneklerin merkezlerinin farklı yerler olmasıdır.²³ Diğer Mu'tezile'nin, Basra ve Bağdat şeklindeki iki ekolünün arasındaki farkların, merkezlerinin farklı yerler olmasıyla ilişkili olmasıdır.²⁴ Bir diğeri ise İmam Şafî'nin “kavl-i kadîm” ve “kavl-i cedîd” şeklinde iki ayrı safhada tasnif edilen görüşlerinin Mısır'a geçerek coğrafya değiştirmesiyle alâkalı görülmesidir.²⁵

²⁰ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVIII, sy. 2, Bursa 2009, s. 14.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1991, c. I, s. 336.

²² İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008, s. 237-358.

²³ Söz konusu gelenekler hakkında detay bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1979; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi, İstanbul 1999.

²⁴ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 202-207. Konu hakkında farklı veriler için bkz. Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 93-140.

²⁵ Bilal Aybakan, “Şafî Mezhebi”, *DİA*, Ankara 2010, c. 38, s. 233-247; Abdurrahman Candan, *İmam Şafî'nin Kadîm ve Cedîd Görüşleri*, Vadi Grafik Yayınları, Ankara 2017, s. 45. Farklı zaman ve mekânda bir müçtehidin vermiş olduğu hükümlerin değişmesi ile ilgili bazı örnekler için bkz. Yaşar Yiğit, “Zaman, Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 38, sy. 2, Ankara 2002, s. 88-89.

d. Zamanın Algılar Üzerindeki Etkisi

İnsan algılarında zamanın etkisi göz önünde bulundurulurken onun çocukluk, gençlik, yaşlılık dönemleri ile toplumsal zamana dikkate alınmalıdır. İnsanın farklı dönemlerindeki maddî ve mânevî ihtiyaçlarının, imkân ve kabiliyetlerinin farklı olduğu, bunun da algı ve anlayışlarını şekillendireceği hepimizin müşâhede ettiği bir vâkıdır. Aynı şekilde toplumda yaşanan süreçler de insanları bir şekilde etkilemektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de “اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً” *“Allah, sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir.”*²⁶ buyrulurken insanın yaşamış olduğu söz konusu evrelere işaret edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kendisine yöneltilen aynı sorulara cevap verirken menfaat-zarar durumunu, yani kişilerin genç ya da yaşlı olma vb. vasıfları dikkate aldığı gösteren veriler konu açısından kayda değerdir.²⁷

Sosyal zaman, toplumsal hayatın bütün boyutlarını içine alan veya bütün boyutlarının içinde yer aldığı bir olgudur. Toplum ve toplumsal ilişkiler zaman boyutludur. Dolayısıyla toplum ve toplumsal ilişkiler zaman üretir, zamanda gerçeklik bulur; toplumsal eylem, değişim, rutin, istikrar, gelenek, etkileşim ve sistem hep zamanla, zaman içinde varlık kazanır.²⁸ Toplumsal değişimde pek çok farklı etken olmakla birlikte, toplumların modernleşme, sanayileşme ve sekülerleşme sürecine girmeleriyle, genel olarak benimsedikleri tutum ve davranışlardan bir kısmının değişime uğradığı, bir kısmının ise işlevsel daralma gösterdiği ya da yok olmak üzere olduğu gözlenmiştir.²⁹ Nitekim İslâm toplumlarında yaşanan çeşitli ekonomik, kültürel ve sosyal şartların değişmesiyle, İslâmî hükümlerin uygulamasında da bir takım değişikliklerin söz konusu olduğu görülmüştür.³⁰

Gerek Sahâbe gerek Tabiîn döneminde şartların değişmesiyle hükümlerin uygulanmasında bir takım değişikliklerin söz konusu olması, bunun son derece tabii bir olgu olduğunu göstermektedir. Meselâ gazâ esasında

²⁶ Rûm, 30/54. Konu hakkında benzer âyetler için bkz. Hac, 22/5; Mü’minîn, 23/12-15.

²⁷ Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yaşlı bir adam gelip eşiyile, cinsel temas dışında ilgilenip ilgilenmeyeceğini sormuş, Resûlullah (s.a.s.) o yaşlı kimseye bunu yasaklamamıştır. Başka bir zaman aynı soruyu genç bir kimse sorunca Hz. Peygamber (s.a.s.) olumsuz cevap vermiştir. Hamdi Döndüren, “Zamanın ve Şartların Değişmesiyle İslâm’ın Hükümü Değişir mi?”, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 7, sy. 7, Bursa 1998, s. 90.

²⁸ Ejder Okumuş, “Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 10, sy. 2, 2002, s. 170.

²⁹ A. Faruk Sinanoğlu, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, sy. 2, 2008, s. 29.

³⁰ Döndüren, “İslâm’ın Hükümü Değişir mi?”, s. 87.

hadlerin uygulanmaması, Hz. Ömer'in valinin gayr-i müslim bir kadınla evliliğine rıza göstermemesi, Hz. Osman'ın İslâm'a yeni giren ve kavrayışlarından emin olamadığı insanların yanlış anlamalarından çekinerek seferde namazları tam kılması, müellefe-i kulûba zekât verilmesi hususunda Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in uygulamaları ile Ömer b. Abdülazîz'in uygulamasının "müslümanların zayıf olması" ve "kalplerin İslâm'a ısındırılması" noktalarından hareketle farklı olması, hadislerde yer alan şuf'a hakkının zaman içerisinde gayri menkule ortak olma hâlerinden mücerred, bitişik komşu bulunmak hâlini alacak şekilde anlamlandırılması, bu meyanda zikredilebilecek misallerdir.³¹

Müctehid imamların illet sebebiyle ortaya koymuş oldukları görüşlerindeki farklılıklar ise konumuzun anlaşılması için oldukça önemlidir. Söz gelimi Kur'ân'da Allah Teâlâ alışverişi helâl kılmıştır.³² Bununla birlikte fakihler alışverişin hükmünü vâcip, mendub, mekruh ve haram kısımlarına ayırmıştır. Burada şahısların ve olayın özel durumu dikkate alınarak farklı sonuçlara varıldığı anlaşılmaktadır.³³

e. Fikir-Hâdis İrtibatı

Fikir-hâdis irtibatı fikirlerin ve gruplaşmaların, çeşitli coğrafi, siyasal, sosyal ve ekonomik şartlar ve zarûretlerin neticesinde ortaya çıktığı gerçeğini ifade eden metodik bir yaklaşımdır. Buna göre bir mezhebin tarih sahnesine çıkmasında etkili olarak gösterilen hâdiselerle o mezhebi diğerlerinden farklı kılan ilk fikirleri ve onun etkilerini araştırarak bu ikisi arasında bir ilişkinin var olup olmadığını ya da fikrin o hâdisenin sebebi olup olmadığını ortaya koymak gerekir. Bu fikirden hâdiseye veya hâdiseden fikre işleyen iki yönlü bir araştırmadır. Bu itibarla bir düşüncüyü ya da fikri incelerken bunun hangi mekân ve zamanda ve hangi olaylara bağlı olarak ortaya çıktığı son derece önemlidir.³⁴ Meselâ, büyük günah işleyen kişinin durumunu ifade eden "mürtekib-i kebîre" kavramı³⁵, Müslümanların savaş

³¹ Döndüren, "İslâm'ın Hükümü Değişir mi?", s. 92-95.

³² Bakara, 2/275.

³³ Döndüren, "İslâm'ın Hükümü Değişir mi?", s. 99. Müctehid imamların konu hakkındaki tutumlarına ilişkin örnekler için aynı makalenin 96-98. sayfalarına bakılabilir. Zaman faktörünün hükümlerin değişimine etkisi hakkında örnekler için bkz. Yiğit, "Hükümlerin Değişmesi Meselesi", s. 86-88.

³⁴ Büyükkara, "Mezhepler Tarihine Giriş", s. 4; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 32-34.

³⁵ Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah / Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2000, c. 36, sy. 4, s. 63-67, 70-86; Adil Bebek, "Kebîra", *DİA*, Ankara 2002, c. XXV, s. 163-164.

ortamında birbirini öldürmelerine bağlı olarak tartışılmaya başlanmıştır.³⁶ Ancak burada konu açısından daha önemli olan husus, farklı grupların bu kavramın içeriğini, yaşanan olaylar ve sonrasında ortaya çıkan gelişmelerle kendi pozisyonlarını birleştirerek şekillendirmiş olduklarının açıkça görülmüş olmasıdır. Tarihte, bu beş temel unsurla birlikte bir takım siyasî olaylar, bazı ekonomik gelişmeler, farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim, tercüme türü bilimsel gelişmeler vb. faaliyet ve olaylar insanların anlayış ve algılarını etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Buraya kadar işaret edilen unsurlar, bütün insanlar için geçerli olan hususlardır ve bunlar insanların varlık, sosyal hayat, dinî hayat vb. alanlardaki anlayışlarını farklılaştırmıştır. İnsanların varlık, sosyal hayat vb. alanlardaki anlayışlarını farklılaştıran bu unsurlar, dinî hayat noktasında da farklı anlayışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gerek Yahudilik gerek Hristiyanlık gerekse İslâm mensupları arasında farklı dinî anlayışların ortaya çıkması, bunu destekleyen fiilî bir durumdur. Hz. Peygamber’den (s.a.s.) nakledilen “73 Fırka Hadisi”³⁷ olarak bilinen rivayetlerin bir yönüyle bu gerçeğe işaret ettiği düşünülebilir.

2. Müslümanlar Arasında Mezheplerin Ortaya Çıkması

Buraya kadar çerçevesi çizilen insan, sosyal çevresi, mekân, zaman ve fikir hâdise irtibatından müteşekkil ana unsurlarla bahsedilen diğer hususların her birinin İslâm tarihinde mezheplerin ortaya çıkışını şekillendiren bir yönü mutlaka bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz vefat etmeden önce baş gösteren ilk ihtilâflar, vefatından sonra ortaya çıkan siyasî ortam, siyasî ortamın devamı mâhiyetinde cereyan eden siyasî anlaşmazlıklar ve bazı iç savaşlar, İslâm toplumlarında yaşanan ekonomik gelişmeler, İslâmiyet’in geniş coğrafyalara yayılmasına bağlı olarak farklı din ve medeniyetlerle karşılaşma, tercüme faaliyetleri vb. unsurlar kaçınılmaz olarak Müslümanlar arasında farklı anlayışların sistemleşerek mezheplerin ortaya çıkmasında önemli paya sahip olmuştur.³⁸

³⁶ Türkçülü, “Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar”, s. 68-70; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 137-138.

³⁷ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, *Sünen*, 1/4596, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut 1997; İbn Mâce, “Fiten”, *Sünen*, 17 (3991-3994), 1. Baskı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1998, c. IV, s. 261-262. Hz. Peygamber (s.a.s.) farklı sened ve metinlerle rivayet edilen hadislerinde Yahudilerin 71, Hristiyanların 72 fırkaya ayrıldıklarını, kendi ümmetinin de 73 fırkaya ayrılacağını haber vermiştir. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 10, 21-55.

³⁸ İslâm toplumlarında mezheplerin doğuş sebepleri hakkında bkz. Hasan Onat; Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepler Tarihine Giriş” *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 49-59; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 120-147.

a. Dinî Metinlere Yaklaşımında Metot Farklılığı

Yukarıda işaret edilen genel ve özel unsurların yanı sıra dinî metinlerin anlaşılma biçimleri -diğer din mensupları arasında olduğu gibi- İslâm tarihinde Müslümanlar arasında mezheplerin ortaya çıkışında en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Burada konunun anlaşılmasına katkı bağlamında dinî metinlere yaklaşımda metot farklılığı ve dinî metinlerin karakteri konularının ele alınmasında fayda görülmektedir.

Müslümanlar arasında çeşitli anlayışların ortaya çıkmasında rol oynayan önemli hususlardan biri şüphesiz ki dinî metinlere yaklaşımda sergilenen metot farklılığıdır. Âyet-i kerîmede “لَكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ”

“...Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik. Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. ...”³⁹ buyrulmak sûretiyle bütün peygamberlerin ana ilkeleri aynı olan bir dine (İslâm) bağlı kalırken, zaman, mekân ve ahvale göre değişiklikleri olan şeriatlara sahip olabileceklerinin vurgulandığı görülmektedir. Bununla birlikte insanın birden fazla din karşısında bulunması, bunlar içinden hak olanı seçmesi bakımından bir imtihan vesilesi olduğu gibi; kavim, ümmet, millet vb. isimlerle birbirinden ayrılmış sosyal gruplardan birine mensup olması da bir imtihan aracıdır. Bu noktanın şu ifadelerle de teyit edildiği görülmektedir:

“وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ (811) إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقْتُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لِأَمَلْتُمْ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ”

“Rabbin dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilâfa devam edeceklerdir. Zaten onları bunun için yarattı. Rabbinin, “Andolsun ki cehennemi hem cinlerden, hem insanlardan (suçlularla) dolduracağım” sözü kesinleşti.”⁴⁰ Âyetlerin tefsirinde bu çalışmada üzerinde durulan hususlara işaret edildiği görülmektedir: “İnanç, düşünce, tercih farkı insanın fitratına, yaratılıştan gelen nitelik ve özelliklerine bağlıdır. Bu fark kültür ve mârifet zenginliğini, toplumun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Bu arada farklı inanç gruplarının (ümmetler) oluşmasına da sebep olmuştur. İnsanoğlu bu niteliklerden yoksun yaratılsaydı doğru ile eğri arasında seçim yapma ve hayatına ahlâkî bir anlam, mânevî bir boyut kazandırma imkânı veren serbest irade ve seçme özgürlüğünden de yoksun kalırdı. Oysa onu diğer canlılardan ayıran bu niteliklerdir. Allah insanoğlunu seçme ve

³⁹ Mâide, 5/48.

⁴⁰ Hûd, 11/118-119.

tercih etme yetenekleriyle donatılmış olarak yaratmış, cennet ve cehennem yollarını açık bırakmıştır.”⁴¹

Mâide sûresinin 48. âyet-i kerîmesinin aynı zamanda bir metot farklılığını dile getirmiş olması, konulara yaklaşımdaki farklılıklara bağlı olarak değişik tarz ve tavırların ortaya çıkabileceği hususunu da akla getirmektedir. Âyet-i kerîmenin işaret ettiği vâkıa çerçevesinde İslâm düşünce ekolleri arasında temel bilgi kaynaklarına vurgu bağlamında farklı geleneklerin ortaya çıktığı mâlûmdur. Nakli önceleyen gelenek “beyan”, akli önceleyen gelenek “burhan”, ilham ve keşfi önceleyen gelenek ise “irfan”⁴² olarak isimlendirilmiştir. Tefsir tarihinde kaleme alınan eserlerin bu geleneklere göre farklı isimler almış olması; beyan geleneği içinde yazılan eserlere ‘rivayet tefsiri’⁴³, burhan geleneği içinde yazılanlara ‘dirâyet tefsiri’⁴⁴, irfan geleneği içinde yazılanlara ise ‘işârî tefsir’⁴⁵ denilmesi, izah edilmeye çalışılan hususun, kadim ilim geleneğine yansımaları görmek açısından oldukça önemlidir.

İslâm tarihinde ortaya çıkan dinî hareketleri zihniyet olarak yapısal analize tâbi tutma bağlamında ortaya konulan çerçeve de konumuzu teyit eder bir mâhiyet taşımaktadır. Farklı karakterler, farklı sosyal yapı ve farklı yorum geleneklerini dikkate alan bir tasnife göre İslâm tarihinde ortaya çıkan hareketler 1. Tepkisel-Kabilevî Zihniyet, 2. Akılcı-Hadârî Zihniyet, 3. Gelenekçi-Muhafazakâr Zihniyet, 4. Politik-Karizmatik Liderci Zihniyet, 5. Keşifçi-İnzivâcî Zihniyet şeklinde tespit edilmiştir.⁴⁶ Söz konusu bu tasnif, bu çalışmada ele alınan konunun pratik olarak alandaki karşılığının görülmesine katkı sağlamaktadır.

⁴¹ *Kur’ân Yolu*, c. III, s. 207. Bu âyet hakkındaki farklı yorumlar için ayrıca bkz. Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, c. IV, s. 350.

⁴² Söz konusu kavramlar için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Burhan”, *DİA*, Ankara 1992, c. VI, s. 429-430; Ömer Mahir Alper, “İrfâniyye”, *DİA*, Ankara 2000, c. XXII, s. 444-447; Süleyman Uludağ, “Marifet”, *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 54-56. Te’vîl geleneğinin de aynı tasnifle anlaşıldığına dair bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 29-33.

⁴³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 126-159; Muhammed Aydın, “‘Rivayet Tefsiri’ Kavramı ve Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sakarya 2009, c. II, sy. 20, s. 2-4.

⁴⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 159-195.

⁴⁵ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1974, s. 27-165; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 226-235. Ayrıca bkz. Muhammed Vehbi Dereli, “İşârî Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2012, c. XLVIII, sy. 4, s. 23-31.

⁴⁶ Kutlu, *Giriş*, s. 55-64.

b. Nasların Karakteri

Müslümanlar arasında gerek siyasî gerek itikadî gerekse fikhî mezheplerin ortaya çıkması ve şekillenmesinde en önemli unsurlardan birinin nasların karakteri meselesi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bilindiği gibi nas, genel ve ilk akla gelen anlamıyla Allah Teâlâ'nın ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözlerini, diğer bir ifadeyle Kur'an ve hadislerin lâfızlarını ifade eder.⁴⁷

Konumuz açısından olaya bakılacak olursa, nasların yani âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîflerin başta üslûb ve sübût-delâlet olmak üzere özellikleri, farklı görüşlerin ortaya çıkmasında esaslı bir etkiye sahiptir. Nitekim âyet ve hadîs metinlerinin teşbih,⁴⁸ temsil,⁴⁹ mecaz,⁵⁰ kinaye⁵¹ gibi edebî üslûplara sahip olması, bazısının muhkem⁵² bazısının ise müteşâbih⁵³ olması aynı metinlerden farklı anlamların çıkarılabilmesine imkân vermektedir.⁵⁴

Nasların sübût ve delâletine gelince, âyet-i kerîmelerin sübûtu ve sıhhati konusunda Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilâf bulunmamaktadır. Bütün Müslümanlar Kur'an'ın ilahî vahyin bir mahsulü olduğu ve Fatıha sûresiyle başlayıp Nas sûresiyle biten metnin Mushaf olduğu hususunda hemfikirdir. Bu itibarla bütün âyet-i kerîmelerin sübûtu kat'îdir, ancak delâletleri yani onların neye işaret ettikleri ya da delil olup olmadıkları konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Hadîs-i şerîflerin ise hem sübûtu (yani bir metnin hadis ya da ne tür bir hadis olduğu; sahih mi,

⁴⁷ H. Yunus Apaydın, "Nas", *DİA*, Ankara 2006, c. XXXII, s. 391.

⁴⁸ Süleyman Koçak, "Kur'an Deyimlerinde Teşbihin Genel Özellikleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www. Dinbilimleri.com, 2007, c. VII, sy. 4, s. 341-370.

⁴⁹ İsmail Durmuş, "Temsil", *DİA*, Ankara 2011, c. LX, s. 435. Ayrıca bkz. Sadık Kılıç, "Kur'an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri -İnsanî, İlahî ve Uhrevî Hakikatlerin Sunumu Bağlamında Semantik ve Pedagojik Bir Deneme", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2010, sy. 1, s. 11-40; Necdet Çağıl, "Hakikat- Mecaz Kutuplaşması Bağlamında Kur'an'da Temsili (Simgesel) Anlatım", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2013, c. VIII, S. 1, s. 93-112.

⁵⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1985, s. 177-178; Abdülhamit Birişik, "Mecâzü'l-Kur'an", *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 224. Ayrıca bkz. İsmail Çalışkan, "Hakikat Ve Mecazın Belirleyicisi Müfessirdir -Günümüz Tefsirinde Mecazın İmkânlarından İstifade Edilmesi-", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2013, c. VIII, sy.1, s. 139-160.

⁵¹ İsmail Durmuş, "Kinaye", *DİA*, Ankara 2002, c. XXVI, s. 34-36. Ayrıca bkz. Galip Yavuz, "Kinayeli Anlatımın Yorumsal Değeri", *C.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 2006, c. X, sy. 2, s. 379- 383.

⁵² Tuncay Başoğlu, "Muhkem", *DİA*, Ankara 2006, c. XXXI, s. 42-44.

⁵³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 128-133; Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbihat", *DİA*, Ankara 2006, c. XXXII, s. 204-207.

⁵⁴ Bu konu hakkında İslâm alimlerinin yürüttüğü bir takım tartışmalar hakkında bkz. Hacı Önen, "İbn Kesir Ve Taberi'nin Muhkem-Müteşâbih İle İlgili Görüşlerinin Mukayesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Erzurum 2014, yıl 18, sy. 60, s. 309-320.

zayıf mı olduğu vb.) ya da bir hadîs-i şerîfin delâletinin kat'î ve zannî oluşu,⁵⁵ kurbanın vâcip mi ve sünnet mi olduğuna dair yürütülen tartışmalar örneğinde⁵⁶ de açıkça görüldüğü üzere, Müslümanlar arasında ihtilâfların ortaya çıkması ve farklı hükümlerin ortaya konulmasına sebep olmuştur.⁵⁷

c. İslâm Dünyasındaki Fiilî Durum

Yukarıda birinci başlık altında sözü edilen unsurlara, nasların karakteri ve metot farklılıklarından kaynaklı farklılaşmalar da eklenince, mezhebî ve meşrebî yapılar tabii olarak ortaya çıkmıştır.

Bütün bu unsurların neticesi olarak İslâm dünyasında ilk hicrî asırda ortaya çıkan hilâfet, büyük günah işleyeninin durumu, iman- amel ilişkisi, insanın fiilleri-kader ve Allah'ın sıfatları gibi siyasî ve itikadî tartışmalara bağlı olarak Hâricîlik, Mürcîlik, Cebrîlik, Kaderîlik; ikinci-üçüncü ve dördüncü asırda Mu'tezîlik, Zeydîlik, İsmâîlîlik, Eş'arîlik, Mâtürîdîlik, İmâmîlik; yine ikinci ve üçüncü asırda hemen hemen hepsinin dönemlerinde yürütülen siyasî ve itikadî konularda görüşleri olsa da daha çok fıkıh mezhepleri olarak Hanefîlik, Zeydîlik, Mâlikîlik, Şâfîlik ve Hanbelîlik gibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Tarihte ayrı bir mezhep olarak var olmuş ancak zaman içerisinde mensubu kalmadığı için tarihe mal olmuş Evzâîlik gibi mezhepler de çıkmıştır.

Günümüzde Eh-i Sünnet anlayışına mensup itikadî mezhep olarak Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik, fikhî mezhep olarak Hanefîlik, Şâfîlik, Hanbelîlik ve Mâlikîlik; Şîî anlayışa mensup itikadî mezhep olarak Zeydîlik, İsmâîlîlik ve İmâmîlik; fikhî olarak da Zeydîlik ve Câferîlik; (büyük ölçüde değişikliğe uğramış olsa da) Hâricî geleneğin itikadî-fikhî temsilcisi olarak İbâdîlik (Körfez ülkelerinden Umman'da) varlıklarını devam ettirmektedir.⁵⁸ Ayrıca özellikle ülkemizden örnek verilecek olursa Alevîlik (daha çok Erdebil Sûfiyân Süreği mensupları ve diğer bazı ocaklar), Bayramîlik, Bektaşîlik, Kâdirîlik, Nakşîlik, Mevlevîlik, Rufâîlik vb. irfan geleneğine mensup tasavvufî ekollerin de varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir.

⁵⁵ Mehmet Görmez, "Hadislerde Delâlet Sorunu", *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı Ankara 2002–Tebliğ ve Müzâkereler-*, DİB Yayınları, Ankara 2004, s. 225-240.

⁵⁶ Halit Çalı, "Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2004, sy. 3, s. 211-230.

⁵⁷ Nasların delâletinin ne anlama geldiği hakkında bkz. Ali Bardakoğlu, "Delâlet", *DİA*, Ankara 1994, c. IX, s. 119-122.

⁵⁸ Bu konuda genel bir kanaat için bkz. M. Ali Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", *e-makâlât -Mezhep Araştırmaları-*, www. Mezhep.org, 2013, c. VI, sy. 2, s. 321-354.

3. Mezhep Olgusu Karşısında Sergilenmesi Gereken Tavır

Söz konusu mezhebî ve meşrebî yapılar, tarihte ve günümüzde dinin anlaşılma ve hayata uygulanma biçimleri oldukları için dinî hayatın önemli birer unsuru olmuştur. Dinin insanın en temel ihtiyacı ve hayatın ayrılmaz bir parçası olması ve dinî hayatın mezhebî ve meşrebî telakkiler üzerinden anlamlandırılması, bu olgunun Müslümanlar için esaslı bir unsur olması sonucunu doğurmuştur. Geçmişten günümüze dinî hayatın ayrılmaz ve önemli bir parçası olan söz konusu mezhebî ve meşrebî mensubiyetler, mensuplarının bir insan/insan grubu olarak yürüttükleri sosyal ve siyasî faaliyetlerinde de belirleyici bir öge olarak görünürlük kazanmıştır. Tarihte Müslümanlar arasında cereyan eden bazı tarihî olaylarda insanların söz konusu mezhebî-meşrebî mensubiyetleri üzerinden bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Osmanlı- Safevî mücadelesinde bahse konu mezhebî ve meşrebî anlayışların etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.⁵⁹

Bugün de söz konusu olgunun Ortadoğu ve yakın coğrafyamızda cereyan eden olaylarda etkin bir şekilde kullanılmaya çalışıldığına şahit olunmaktadır. Müslümanların bu konuda özellikle bilinçli hareket etmeleri son derece önemlidir. Unutulmamalıdır ki, Müslümanlar ilk dönemde önce mezheplere ayrılıp bu mezhep mensubiyetleri nedeniyle birbirleriyle savaşmamışlar; aksine sosyolojik gruplar olarak birbirleriyle karşı karşıya gelmeleri neticesinde meydana gelen ölüm hâdiselerinin nasıl anlaşılacağı hakkında yapılan tartışmalara (büyük günah ve iman-amel ilişkisi) bağlı olarak ortaya atılan görüşlerin sistematik hâlde gelmesiyle mezhebî yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu itibarla, İslâm dünyasında bugün itibarıyla ortaya çıkan durumu mezhep çatışmaları olarak görmek, “gösterilmek istenen şeye göre tavır almak durumunda kalma” anlamına gelebilecektir.

Mezheplerin Allah Teâlâ'nın Müslümanlara yasakladığı bir hâl, yani “iftirâk” ya da “tefrika”ya sebep olmaması; aksine bir rahmet vesilesi kılınması için Müslümanların “ihtilâf ahlâkı” olarak nitelendirilebilecek bu konuda oldukça hassas davranması gerektiği açıktır. Bu bağlamda bu konuda sahip olunması gereken temel yaklaşımlar hakkında önemli görülen birkaç hususa işaret edilebilir:

a. Mezhebî ve Meşrebî Yapıların Dinin Yerine İkame Edilmemesi

Mezhebî-meşrebî yapıların yukarıda izah edilmeye çalışıldığı üzere, insanın psikolojik, sosyolojik şartları ile zaman ve mekâna göre dinin anlaşılma biçimleri olduğu ve fitrata uygun son derece tabii/doğal ve beşerî oluşumlar olduğu hususunun hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gereği

⁵⁹ Osmanlı-Safevî siyasi mücadelesinde bu hususun nasıl kullanıldığına dair örnekler için bkz. Mustafa Ekinci, *Anadolu Alevîliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 81-192.

ortadadır. Dolayısıyla dinin anlaşılma biçimi olan bu doğal süreçler ya da oluşumların dinin yerine ikame edilmemesinin son derece elzem olduğu anlaşılmaktadır.

b. Müslümanların Birbirini Tekfir Etmekten Kaçınmaları

Kur’ân ve Sünnet’in Müslümanların birbirini tekfir etmesini (kâfir ilân etmelerini ya da haklarında kâfir hükmü vermelerini) yasaklayan emirlerinin ve gelenekte bu noktada kabul gören temel hareket noktasının bugüne de hâkim kılınması önemli bir husustur. Bu konuda hareket noktasının ne olması gerektiğini ifade eden bir âyet-i kerîmede şöyle buyurulmaktadır:

”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ آَلَىٰ إِلَيْكُمْ السَّلَامُ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا“

“Ey iman edenler! Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, gerekli araştırmayı yapın. Size selâm veren kimseye (kelime-i tevhid okuyana ve Müslüman olduğunu söyleyene), dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, ‘Sen mü’min değilsin’ demeyin.”⁶⁰ Bir emrin⁶¹ aynı âyette iki defa tekrarlandığı ender âyetlerden olan söz konusu bu âyet-i kerîmenin nüzûl sebepleri arasında zikredilen; bir sahâbînin, karşısındaki şahıs selâm verdiği –bir rivayete göre– kelime-i tevhidi telaffuz ettiği hâlde, ölümden kurtulmak için ve korkusundan böyle yapıyor diyerek onu öldürmesini Hz. Peygamber öğrenince çok üzülüp “Kalbini mi yardım, samimi olmadığımı nereden biliyorsun?”⁶² diyerek öldüren sahâbîye çıkıştığı⁶³ göz ardı edilmemesi gereken bir ilkedir.

Diğer bir âyet-i kerîmede savaşa gitmekten korkan münafıklar hakkında “küfre daha yakın” ifadesi kullanılmak sûretiyle “Müslümanım” diyen kimseleri bazı karinelere dayanıp tekfir etmenin yanlışlığına dikkat çekilmiştir:⁶⁴

”لِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَا تَبْعَانَاكُمْ هُمْ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ“.

“Onlara (münafıklara), “Gelin, Allah yolunda savaşın veya savunmaya geçin” denildi de onlar, “Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik”

⁶⁰ Nisâ, 4/94.

⁶¹ Âyet-i kerîmede “فَتَبَيَّنُوا / fetebeyyenû/ gerekli araştırmayı yapın” emri iki defa tekrarlanmaktadır.

⁶² Müslim, *Sahih*, “İman”, 158/273, 4. Baskı, Dârü'l-Ma‘rife, Beyrut 1997, c. IV, s. 286.

⁶³ *Kur’ân Yolu*, c. II, s. 118-119.

⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Tekfir”, *DİA*, Ankara 2013, c. LX, s. 351.

dediler. Onlar o gün, imandan çok küfre yakın idiler. Ağızlarıyla kalplerinde olmayı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir.”⁶⁵ Bu bağlamda Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Kişi Müslüman kardeşini tekfir ettiğinde o küfür ikisinden birine geçer.”⁶⁶ ikazı da oldukça önemlidir.

Tarihte gerek teolojik gerek siyasî gerekçelerle Müslümanların birbirini tekfir ettikleri bir vâkıdır ve bunun pek çok siyasî, sosyal ve ekonomik etkileri görülmüştür.⁶⁷ Bu etkilerin olumsuzluğu dikkate alındığında, gelenekte var olan “Ehl-i kible tekfir edilmez”⁶⁸ ya da “Tenzilin (Kur’ân’ın) inkârı olmadıkça te’vilin (yorumların) inkârı tekfiri (kişiyi kâfir görmeyi) gerektirmez”⁶⁹ düsturlarının şiar edinilmesi, bugün son derece önemli görülmektedir.

c. Mezhebî ve Meşrebî Yapılar İçin Hak ve Bâtıl Kavramlarını Kullanmaktan Uzak Durulması

Mezhebî ve meşrebî yapılar için hak ve bâtıl nitelemelerinin kullanılmasının, aslında tekfir olgusuyla bağlantılı görülebilecek bir konu olduğu açıktır. Bu itibarla söz konusu bu yapılar için hak ve bâtıl kavramlarını kullanmaktan uzak durulması gereği ortadadır. Zira Müslümanların birbirlerini nitelemek de dâhil olmak üzere farklı alan ve anlamlarda kullanıldığı bilinen⁷⁰ bu kavramların Kur’ân ve hadislerde inanç bağlamında daha çok İslâm ve İslâm dışı inançlar için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim “hak” kavramının Kur’ân ve hadislerde “doğru, gerçek, adalet, batılın zıddı, vâcip, mal, zekât, sadaka, vahiy, azap, suç, doğru haber, yeniden dirilme, nitelik, çocuk, ihtiyaç, kıyamet günü, delil, âyet vb. pek çok anlama karşılık gelmek üzere kullanıldığı görülmekle birlikte daha çok Allah, Kur’ân, Hz. Peygamber, İslâm dini ve tevhit anlamına da kullanılması⁷¹ işaret edilen hususu teyit etmektedir.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/167.

⁶⁶ Buhârî, “Edeb”, 5728, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 3. Baskı, Beyrut 1985, c. XXI, s. 224.

⁶⁷ Muammer Esen, “Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2012, c. LII, sy. 2, s. 97-110.

⁶⁸ Ehl-i Sünnet âlimlerinin genel kanaatinin bir değerlendirmesi için bkz. Hilmi Karaağaç, “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematigi”, *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Erzurum 2013, sy. 40, s. 163-184.

⁶⁹ Ebû Hanife’ye atfedilen bu ifade vahyin yani Kur’ân’ın inkârı söz konusu olmadıkça yorumları kabul etmemenin ya da farklı yorumlamanın insanı küfre götürmeyeceği ifade etmektedir. Hasan Onat, “Kur’ân’ı Doğru Anlamak”, www.hasanonat.net/index.php/45-kur-an-dogru-anlamak.

⁷⁰ Mustafa Çağrı, “Hak”, *DİA*, Ankara 1997, c. XV, s. 137; Fahrettin Olguner, “Bâtıl”, *DİA*, Ankara 199, c. V, s. 148.

⁷¹ Çağrı, “Hak”, s. 137-138; Süleyman Mollaibrahimoğlu, “Kur’ân’da Hak Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 1996, c. XXXII, sy. 1, s. 25-40.

İslâm içinde olduğunu söyleyen kişi ya da gruplar için hak ve bâtıl ayırımına dair bir kullanımın onlar hakkında bir nevi tekfir mekanizması işletme anlamına gelebileceği göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır. Bunun yerine, çerçevesi çizilmeye gayret edilen hususlar dikkate alındığında geleceğimizde var olan “ben ya da biz en hakk/doğru olabiliriz; ama başkaları da hakk/doğrudur” anlamını ifade eden ve daha kuşatıcı olan “ehakk” kullanımının daha isabetli olabileceği değerlendirilmektedir.

Bu meyanda diğer önemli bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. Özellikle Kur’ân’da müşrikler başta olmak üzere gayr-ı müslim unsurlarla ilgili olan bir takım âyet-i kerimeleri, Müslümanlar arasındaki ilişkileri değerlendirirken doğrudan delil olarak kullanmak sıhhatli bir yaklaşım olmayacaktır. Söz gelimi En’âm sûresinin 159. âyet-i kerimesinde

”إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شَيْعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ“

“Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur. Onların işi ancak Allah’a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir.” buyurulmaktadır. Bu âyette, İslâm ümmeti içinde daha sonra ortaya çıkan gruplaşmalara işaret buyurulduğu ve dinde birlik ve beraberliğin öneminin vurgulandığı, bu hususta ayrılığa düşenlerin Hz. Muhammed’den (s.a.s.) uzaklaşmış olacaklarına işaret edildiğinin düşünülebilmesi mümkündür. Ancak âyette “dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar”dan maksat Yahudiler ile Hristiyanlar ve başka bir görüşe göre de müşriklerdir.⁷² Nitekim 158. ayet-i kerime bu hususu teyit etmektedir. Bu durumda Allah’ın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) peygamberliğini, Kur’ân-ı Kerîm’i ve getirdiklerini (yani tenzili) kabul eden Müslümanların; âyet-i kerimede işaret edildiği üzere bu hususları kabul etmemek için pek çok gerekçe ortaya atan ve Allah’ın muradına mugayir farklı inançlara sahip olan gayr-ı müslim unsurlar ile özellikle müşrikleri konu alan bir noktaya doğrudan muhatap kılınması usul açısından sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır.⁷³

⁷² Kur’ân Yolu, c. II, s. 493-494.

⁷³ Aynı hususun, Rûm suresi 31-32. âyet-i kerimeleri için de söz konusu olduğu görülmektedir. ”مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَالصَّلَاةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (13) مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شَيْعًا كُلِّ جَزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرَّخُون“.

“Allah’a yönelmiş kimseler olarak yüzünüzü hak dine çevirin, O’na karşı gelmekten sakının, namazı dosdoğru kılın ve müşriklerden; dinlerini darmadağın edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dini anlayış) ile sevinip böbürlenmektedir.” Tefsirlerde genellikle burada, değişik fırkalara ayrılan Yahudi ve Hristiyanların, hak din olan İslâm’ı terk edenlerin veya İslâm ümmeti içinde bidatler geliştirenlerin ve bölünmeyi körükleyenlerin kastedildiği yorumu yapılmıştır. Bazı müfessirler ise burada kişisel eğilim ve tercihlerine göre mâbud seçip ayrılık içine düşen müşriklerin kastedildiğini belirtmişlerdir. Her

d. İslâm'ın Tefrikayı Yasaklaması Bağlamında 73 Fırka Rivayeti

Kur'ân-ı Kerim'de bir taraftan dinin özündeki diğer taraftan ise toplum bütünlüğündeki bozulmayı ve ayrılığı ifade eden tefrika yasaklanırken, topluca Allah'ın ipine sarılmanın vurgulanması oldukça dikkat çekicidir. Bu noktada ihtilâf, hilâf ve tefrika ile cemaat kavramları önem arz etmektedir.

“Terim olarak ihtilâf ‘söz ve davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak’ şeklinde tanımlanır. Gerek sözlük gerek terim anlamı olarak ihtilâf kelimesine yakın anlamları bulunan hilâf kelimesi ile ihtilâf kelimesi arasında ince bir anlam farkı söz konusudur. İhtilâfın daha çok ‘farklı bir görüşe sahip olma, farklı görüşlerden birini benimseme’ anlamı taşımasına mukabil, hilâfın diğer görüşlere karşı bir tavır alışı ifade ettiği söylenebilir.”⁷⁴

Kur'ân'da bazen ihtilâfla aynı manada kullanılan tefrika ise terim olarak belirli bir dinî, fikrî ve siyasî birliğe sahip olan insan topluluklarının bölünüp parçalanmasını, fırkalara ayrılmasını; cemaat ise aksini, yani birliğini ifade etmektedir. Gerek âyetlerde gerek hadislerde özellikle tefrikadan kaçınmak ve topluca Allah'ın ipine sarılmak gerektiği⁷⁵ ısrarla vurgulanmaktadır.⁷⁶

“Herhangi bir konunun varlığı kabul edildikten sonra, muhteva ve mâhiyeti üzerinde idrak ve anlayış yeteneğine göre değişik sonuçlar çıkarmak şeklinde tanımlamak mümkün olan ihtilâfın, İslâm toplumunu parçalayıcı bir nitelik kazanmadığı sürece hiçbir sakıncası yoktur. Fakat asıl tehlike, tefrika mânasına gelen dinde ihtilâf çıkarmaktır. İnsanlar arasında fikrî ihtilâf bazı sınırlar içinde doğal karşılanırsa da sosyal ayrılıklar toplumsal hayatın yapısını sarsacağı, Müslüman topluluğu parçalara ayırıp onların şevket ve kudretini zaafa uğratacağı için haramdır. Bu sebeple hakkında kesin delil bulunan konuların mevcudiyeti konusunda dinde ihtilâf edilemeyeceği belirtilmiştir. Yoksa dinî hükümlerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda delillere dayanılarak farklı görüşlerin beyanı tefrika değil, rahmet olarak telakki edilir.”⁷⁷

hâlükârda âyetin, dinî kitlelere hâkimiyet aracı olarak kullanıp tefrika çıkaranlara ve böylece onu aslı hüviyeti dışına taşırmaya çalışanlara yönelik ağır bir eleştiri içerdiği, aynı zamanda tarihsel tecrübe ışığında Müslümanlara yönelik önemli bir uyarı taşıdığı açıktır. Bkz. *Kur'ân Yolu*, c. IV, s. 315.

⁷⁴ Şükrü Özen, “İhtilâf”, *DİA*, Ankara 2000, c. XXI, s. 565; A. yzr., “Hilâf”, *DİA*, Ankara 1998, c. XVII, s. 527.

⁷⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/ 103.

⁷⁶ Tuncay Başoğlu, “Tefrika”, *DİA*, Ankara 2011, c. LX, s. 279-280.

⁷⁷ Ramazan Altıntaş, “İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika”, *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 1996, sy. I, s. 112-113.

Buraya kadar ele alınan konular bağlamında 73 fırka rivayetlerine baktığında, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) farklı sened ve metinlerle aktarılan rivayetlerde Yahudi ve Hristiyanların 71 ve 72 fırkaya ayrıldıkları, Müslümanların da 73 fırkaya ayrılacağına haber verilip bu hakikate işaret edilmiş olduğu ve İslâm toplumlarının yaşamış olduğu sürecin de bunu fiilen doğruladığı yönünde bir anlaşılma biçiminin söz konusu olduğu görülmektedir.⁷⁸

73 fırka rivayetlerinin Müslümanlarında farklı gruplara ayrılacaklarını ifade eden yönüne ilâveten farklı rivayetlerinde yer alan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yolu ile birlikte cemaat kavramına da vurgu yapıldığı görülmektedir.⁷⁹ Gerek Kur'an'da gerek hadislerde Müslümanların kardeş oldukları, bir bedenın uzvu gibi oldukları vb. ifadeler⁸⁰ dikkate alındığında, 73 fırka hadisinin bir tefrikaya sebebiyet verecek şekilde anlaşılmasının aksine tefrikaya yol açmadığı müddetçe fırkalara ayrılmanın doğal ve kaçınılmaz olduğunu dile getiren nebevî bir ihbar şeklinde anlamak sûretiyle "değişik fikir ve düşünceleri görürseniz şaşmayın; ayrılığa/gayrılığa düşmeyin ve ortak değerler etrafında birleşin" anlamında bir ikaz olarak görülmesi yerinde olacaktır.⁸¹

e. Farklılıkları Hayırda Yarışmaya Vesile Kılma

Kur'an-ı Kerim'de ele alınan bu konu ile ilişkili olarak görülen ve bir kısmına bu çalışmada yer verilen âyetlerde "hayırda yarışma ya da hayırlı işlerde öne geçme" vurgusunun varlığı oldukça dikkat çekmektedir. Gerek Kur'an'ın kendilerine mirasçı kılınan mü'minlerin bu mirasa karşı tavırlarını ve mertebelerini anlatan Fâtır sûresinin 32. âyet-i kerîmesinde gerek insanların farklı metotlarla hareket edip farklı sonuçlara ulaşabileceklerine dair yukarıda zikrettiğimiz Mâide sûresinin 48. âyet-i kerîmesinde "hayırda yarışma" prensibine vurgu yapıldığı görülmektedir. Nitekim Fâtır sûresinin söz konusu âyet-i kerîmesinde şöyle buyurulmaktadır:

”تَمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنُ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ“

⁷⁸ Özler, *73 Fırka Kavramı*, s. 141.

⁷⁹ Özler, *73 Fırka Kavramı*, s. 24-27.

⁸⁰ "Mü'min için mü'min birbirini perçinleyen duvar gibidir." Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Yayınları, İstanbul 1983, c. X, s. 537, ("Birr", 65); "Birbirlerini sevmekte, birbirine acımakta ve birbirine şefkat hususunda mü'minlerin misâli, cesed gibidir. Ondan bir uzuv şikâyet ederse, cesedin sair uzuvları uykusuzluk ve humma ile ona (iştirake) çağrışırlar." Davudoğlu, *Sahih-i Müslim*, c. X, s. 537-538, (Birr, 66).

⁸¹ Osman Oral, "73 Fırka Hadisi", *Kelam Araştırmaları*, 2014, c. XII, sy. 2, s. 310-311; Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisi", *İnönü Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Malatya 2012, c. III, sy. 2, s. 41.

“Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur.” Mâide sûresinin ilgili âyeti ise şu şekildedir: “(Ey Muhammed!) Sana da o Kitâb’ı (Kur’ân’ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık, Allah’ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir.” Kıblenin Beytülmakdis’den Mescid-i Harâm’a çevrilmesini anlatan âyet-i kerîmeler kümesi içerisinde yer alan Bakara sûresinin 148. âyet-i kerîmesi de bu noktada zikre değerdir. “وَلِكُلِّ وُجْهَةٍ هُوَ مُوَلِّئُهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ” “Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır. Öyleyse hayırda yarışın...” Biri, mü’minlerin kendi arasındaki farklılıklara, diğeri insanlar arasındaki metodik farklılıklara, bir diğeri ise din mensupları arasındaki farklılıklara işaret ettikten sonra her üç âyette de hayırda ya da iyiliklerde yarışma hususuna vurgu yapılması son derece önemlidir. Bu itibarla söz konusu bütün bu farklılıkların sadece fitrî bir durum ve bir zenginlik olarak değil; aynı zamanda her bireyin ya da grubun kendi güzelliklerini toplumla paylaşmak suretiyle hayırda yarışma için önemli bir imkân olarak görülmesi gerektiği yönünde bir değerlendirme yerinde olacaktır.

Sonuç

İnsanlar farklı dillerde, renklerde, karakter ve algı düzeylerinde; millet, boy, soy ya da kabilelere mensup olarak yaratılmıştır. Ayrıca akıl ve vahiy gibi iki önemli nimet bahşedilmiştir. Dünyanın değişik bölgelerinde ve farklı zamanlarda yaşayan insanların gerek varlık anlayışları gerek sosyal hayata dair pratikleri, söz konusu fitrî gerçekliğe bağlı olarak farklı olmuştur. Söz konusu farklılıkların dinî hayat için de geçerli olacağı açıktır. Nitekim hem dinler bazında hem bir dinin kendi içindeki müntesipleri bazında dinî hayatla ilgili düşünce, algı ve uygulamalar farklı olmuştur. Buna bağlı olarak da beşerî ve toplumsal oluşumlar ana vasfıyla mezhebî ve meşrebî yapılar var olagelmıştır.

Mezhep-meşreb, diğeri bir ifadeyle dinî grup olgusunun kavranması için öncelikle insan, sosyal çevresi, içinde yaşadığı mekân ve zaman ile fikir-hâdise irtibatından oluşan ana unsurların mutlaka göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu ana unsurların detaylandırılması ve mezhep-meşreb olgusunun anlaşılmasına katkı sağlayan yardımcı unsurlar olarak psiko-

lojik, sosyal, kültürel, siyasî ve dinî etkenler de göz ardı edilmemelidir. Nitekim tarihte, bu beş temel unsurla birlikte bir takım siyasî olaylar, bazı ekonomik gelişmeler, farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim, tercüme faaliyetleri türü bilimsel gelişmeler vb. faaliyet ve olaylar insanların anlayış ve algılarını etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Mutlaka insan, sosyal çevresi, mekân, zaman ve fikir hâdisi irtibatından müteşekkil ana unsurlarla bahsedilen diğer hususların her birinin İslâm dünyasında mezheplerin ortaya çıkışını şekillendiren bir yönü bulunmaktadır. Nitekim İslâm dünyasında mezheplerin ortaya çıkış sürecine bakıldığında, Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz vefat etmeden önce ortaya çıkan ilk ihtilâflar, vefatından sonra ortaya çıkan siyasî ortam, siyasî ortamın devamı mâhiyetinde baş gösteren siyasî anlaşmazlıklar ve bazı iç savaşlar, İslâm toplumlarında yaşanan ekonomik gelişmeler, İslâmiyet'in geniş coğrafyalara yayılmasına bağlı olarak farklı din ve medeniyetlerle karşılaşma, tercüme faaliyetleri vb. unsurlar ile dinî metinlerin karakteri ve dinî metinleri yorumlamadaki metot farklılıkları vb. unsurlar, kaçınılmaz olarak Müslümanlar arasında farklı anlayışların sistemleşerek mezheplerin ortaya çıkmasında önemli paya sahip olmuştur.

Bütün bu unsurların neticesi olarak İslâm dünyasında hicrî ilk asırda ortaya çıkan hilâfet, büyük günah işleyeninin durumu, iman- amel ilişkisi, insanın fiilleri-kader ve Allah'ın sıfatları gibi siyasî ve itikadî tartışmalara bağlı olarak Hâricilik, Mürcülük, Cebriyelik, Kaderiyelik; ikinci-üçüncü ve dördüncü asırda Mu'tezililik, Zeydilik, İsmâililik, Selefilik, Eş'arilik, Mâtürîdilik, İmâmîlik; yine ikinci ve üçüncü asırda hemen hemen hepsinin dönemlerinde yürütülen siyasî ve itikadî konularda görüşleri olsa da daha çok fıkıh mezhepleri olarak Hanefilik, Zeydilik, Mâlikîlik, Şâfiîlik ve Hanbelîlik gibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Ayrıca farklı zaman dilimlerinde ve farklı coğrafyalarda pek çok tasavvuf ekolü de tarih sahnesinde yerini almıştır.

Söz konusu mezhebî ve meşrebî yapıların, tarihte ve günümüzde dinin anlaşılma ve hayata uygulanma biçimleri oldukları için dinî hayatın önemli birer unsuru olduklarında şüphe yoktur. Dinin insanın en temel ihtiyacı ve hayatın ayrılmaz bir parçası olması ve dinî hayatın mezhebî ve meşrebî telakkiler üzerinden anlamlandırılması, bu olgunun Müslümanlar için esaslı bir unsur olması sonucunu doğurmuştur. Buna bağlı olarak mezhebî ve meşrebî mensubiyetler, mensuplarının bir insan/insan grubu olarak yürüttükleri sosyal ve siyasî faaliyetlerinde de belirleyici bir öge olarak görünürlük kazanmıştır. Tarihte Müslümanlar arasında cereyan eden bazı tarihî olaylarda, insanların söz konusu mezhebî-meşrebî mensubiyetleri üzerinden bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Bugün de söz konusu olgunun Ortadoğu ve yakın coğrafyamızda cereyan eden olaylarda etkin bir şekilde kullanılmaya çalışıldığına şahit

olunmaktadır. Müslümanların bu konuda özellikle bilinçli hareket etmeleri son derece önemlidir. Hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, İslâm dünyasında ne ilk zamanlarda ne de yakın dönemde “mezhep çatışması” olarak adlandırılabilir bir mücadele olmamıştır. Müslümanlar ilk dönemde önce mezheplere ayrılıp bu mezhep mensubiyetleri sebebiyle birbiriyle savaşmamışlardır. Aksine sosyolojik gruplar olarak birbiriyle karşı karşıya gelmeleri neticesinde meydana gelen ölüm hâdiselerinin nasıl anlaşılacağı hakkında yapılan tartışmalara (büyük günah ve iman-amel ilişkisi) bağlı olarak ortaya atılan görüşlerin sistematik hâle gelmesiyle mezhebî yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu itibarla, İslâm dünyasında bugün itibarıyla ortaya çıkan durumu, mezhep çatışmaları olarak görmek, “gösterilmek istenen şeye göre tavır almak durumunda kalma” anlamına gelecektir.

Mezheplerin Allah Teâlâ'nın Müslümanlara yasakladığı bir hâl, yani “iftirâk” ya da “tefrika”ya sebep olmaması; aksine bir rahmet vesilesi kılınması için oldukça hassas davranılması gerektiği açıktır. Bu bağlamda mezhebî-meşrebî yapıların insanın psikolojik, sosyolojik şartları ile zaman ve mekâna göre dinin anlaşılma biçimleri olduğu ve fitrata uygun son derece tabii/doğal ve beşerî oluşumlar olduğu hususunun hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gerektiği ortadadır. Dolayısıyla dinin anlaşılma biçimi olan bu doğal süreçler ya da oluşumların dinin yerine ikame edilmemesinin son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân ve Sünnet'in Müslümanların birbirini tekfir etmesini yasaklayan emirlerinin ve gelenekte bu noktada kabul gören temel hareket noktasının bugüne de hâkim kılınması önemli bir husustur. Bu itibarla gelenekte var olan “Ehl-i kible tekfir edilmez” ya da “Tenzilin (Kur'ân'ın) inkârı olmadıkça te'vilin (yorumların) inkârı tekfiri gerektirmez” düsturlarının şiar edinilmesinin her zaman olduğu gibi bugün gelinen noktada da son derece önemli olduğu görülmektedir.

Mezhebî ve meşrebî yapılar için hak ve bâtil nitelemelerinin kullanılmasının aslında tekfir olgusuyla bağlantılı görülebilecek bir konu olduğu açıktır. Bu itibarla mezhebî ve meşrebî yapıları tekfir etmeme bağlamında önemli bir hususun, söz konusu bu yapılar için hak ve bâtil kavramlarını kullanmaktan uzak durulması olduğu kesindir. Zira Müslümanların birbirlerini nitelemek de dâhil olmak üzere farklı alan ve anlamlarda kullanıldığı bilinen bu kavramların Kur'ân ve Sünnet'te inanç bağlamında daha çok İslâm (hak) ve İslâm dışı inançlar (bâtil) anlamında kullanıldığı görülmektedir. İslâm içinde olduğunu söyleyen kişi ya da gruplar için hak ve bâtil ayırımına dair bir kullanımın onlar hakkında bir nevi tekfir mekanizması işletme anlamına gelebileceği, göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır. Bunun yerine gelenekte var olan “ben ya da biz en hakk/doğru olabiliriz; ama başkaları da hakk/doğrudur” anlamını ifade eden ve daha kuşatıcı olan “ehakk” kullanımının daha isabetli olabileceği değerlendirilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bir taraftan dinin özündeki diğer taraftan ise toplum bütünlüğündeki bozulmayı ve ayrılığı ifade eden tefrika yasaklanırken; topluca Allah’ın ipine sarılmanın vurgulanması oldukça dikkat çekicidir. Bu itibarla 73 fırka hadisinin Müslümanların da farklı gruplara ayrılacaklarını ifade eden yönüne ilâveten farklı rivayetlerinde yer alan Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yolu ile birlikte cemaat kavramına da vurgu yapıldığı görülmektedir. Gerek Kur’ân’da gerek hadis-i şeriflerde Müslümanların kardeş oldukları, bir bedenın uzvu gibi oldukları vb. ifadeler dikkate alındığında, 73 fırka hadisinin bir tefrikaya sebebiyet verecek şekilde anlaşılması; aksine tefrikaya yol açmadığı müddetçe firkalara ayrılmanın doğal ve kaçınılmaz olduğunu dile getiren nebevî bir ihbar şeklinde anlamak sûretiyle “değişik fikir ve düşünceleri görürseniz şaşırmayın; ayrılığa/gayrılığa düşmeyin ve ortak değerler etrafında birleşin” anlamında bir ikaz olarak görülmesi gerekmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de ele alınan konu ile ilişkili olarak görülen âyet-i kerimelerde “hayırda yarışma” vurgusunun varlığı oldukça dikkat çekmektedir. Biri, mü’minlerin kendi arasındaki farklılara (Fâtır, 35/32), diğeri insanlar arasındaki metodik farklılara (Mâide, 5/ 48), bir diğeri ise din mensupları arasındaki farklılara (Bakara, 2/ 148) işaret ettikten sonra her üç âyette de hayırda ya da iyiliklerde yarışma hususuna vurgu yapılması son derece önemlidir. Bu itibarla söz konusu bütün bu farklılıkların sadece fitrî bir durum ve bir zenginlik olarak değil; aynı zamanda her bireyin ya da grubun kendi güzelliklerini toplumla paylaşmak sûretiyle hayırda yarışma için önemli bir imkân olarak görülmesi gerektiği yönünde bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir.

Yazımızı, özellikle ilmî geleneğimizde yer alan “ben bunları söyledim, böyle düşünüyorum; ama yine de “Allahu e’lemu bi’s-savâb/ Doğruyu en iyi Allah bilir” anlamını içeren bir güzelliğimizi hatırlatarak En-fâl suresinin 46. âyet-i kerîmesi ile tamamlamak yerinde olacaktır: “وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ” “Allah’a ve Resûl’üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir, “İrfâniyye”, *DİA*, Ankara 2000, c. XXII, ss. 444-447.
- Altıntaş, Ramazan, “İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika”, *Cumhuriyet Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 1996, sy. I, ss. 111-121.
- Apaydın, H. Yunus, “Nas”, *DİA*, Ankara 2006, c. XXXII, ss. 391-3 242.
- Aydın, Muhammed, “ ‘Rivayet Tefsiri’ Kavramı ve Kur’ân’ın Kur’ân’la

- Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sakarya 2009, c. II, sy. 20, ss. 1-32.
- Aydınlı, Osman, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve ve Ebü'l-Huzeyl Allaf*, s. 92.
- Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Ankara Ün. İlahiyat Fa. Yayınları, Ankara 1974.
- _____, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri (I-XII)*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989.
- Aybakan, Bilal, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, Ankara 2010, c. XXXVIII, s.E-bu'l-Huzeyl Allaf, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Bardakoğlu, Ali, “Delâlet”, *DİA*, Ankara 1994, c. IX, ss.119-122.
- Başoğlu, Tuncay, “Tefrika”, *DİA*, Ankara 2011, c. LX, ss. 279- 281.
- Bebek, Adil, “Kebîra”, *DİA*, Ankara 2002, c. XXV, ss. 163-164.
- Bırışık, Abdülhamit, “Mecâzü'l-Kur'an”, *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, ss. 223-224.
- Buhârî, *Sahih (I-XXV)*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Baskı, Beyrut 1985.
- Bulut, H. İbrahim, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Büyükkara, M. Ali, “Mezhepler Tarihine Giriş”, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012.
- _____, “İslâm Mezhepler Tarihinde Terminolojiye İlişkin Sorunlar”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. IXX, sy. 2, Ankara 2006, ss. 257-271.
- _____, “İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, *e-makâlât -Mezhep Araştırmaları-*, www.Mezhep.org, 2013, c. VI, sy. 2, ss. 321-354.
- Câbirî, Muhammed Âbid,, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Burhan K öroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.
- Candan, Abdurrahman, *İmam Şafî'nin Kadîm ve Cedit Görüşleri*, Vadi Grafik Yayınları, Ankara 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1985.
- Çağıl, Necdet, “Hakikat- Mecaz Kutuplaşması Bağlamında Kur'an'da Temsilî (Simgesel) Anlatım”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2013, c. VIII, sy. 1, ss. 93-112.
- Çağrı, Mustafa, “Hak”, *DİA*, Ankara 1997, c. XV, ss. 137-139.
- Çalış, Halit, “Kurbanın Dinî Hükümü ve Fert ya da Aile Adına Kesilmesi

- Tartışmaları”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2004, sy. 3, ss. 211-230.
- Çalışkan, İsmail, “Hakikat Ve Mecazın Belirleyicisi Müfessirdir -Günümüz Tefsirinde Mecazın İmkânlarından İstifade Edilmesi-”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2013, c. VIII, sy.1, ss. 139-160.
- Çelen, Nermin, *Öğrenme Psikolojisi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Yayınları, İstanbul 1983.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakfi Yayınları, İstanbul 2010.
- Dereli, Muhammed Vehbi, “İşârî Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 2012, c. XLVIII, sy. 4, ss. 23-38.
- Döndüren, Hamdi, “Zamanın ve Şartların Değişmesiyle İslâm’ın Hükümü Değişir mi?”, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. VII, sy. 7, Bursa 1998, ss. 77-113.
- Durmuş, İsmail, “Temsil”, *DİA*, Ankara 2011, c. LX, ss. 434-435.
- _____, “Kinaye”, *DİA*, Ankara 2002, c. XXVI, ss. 34-36.
- Ebû Dâvûd, *Sünen (I-V)*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut 1997.
- Ekinci, Mustafa, *Anadolu Alevîliği’nin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili (I-IX)*, Eser Kitabevi, İstanbul 1970.
- Esen, Muammer, “Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2012, c. LII, sy. 2, ss. 97-110.
- Er, İzzet, *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008.
- Görmez, Mehmet, “Hadislerde Delâlet Sorunu”, *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı, Ankara 2002–Tebliğ ve Müzâkereler-*, DİB Yayınları, Ankara 2004, ss. 225-240.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Mâce, *Sünen (I-IV)*, 1. Baskı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1998.
- Karaağaç, Hilmi, “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematikliği”, *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Erzurum 2013, s. 40, ss. 163-186.
- Karaman Hayrettin ve diğerleri, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir (I-V)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014.

- Kaya, Alim, *Eğitim Psikolojisi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.
- Kılıç, Sadık, “Kur’ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri -İnsanî, İlâhî ve Uhrevî Hakikatlerin Sunumu Bağlamında Semantik Ve Pedagojik Bir Deneme”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2010, sy. 1, ss. 11-40.
- Koçak, Süleyman, “Kur’ân Deyimlerinde Teşbihin Genel Özellikleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, www.dinbilimleri.com, 2007, c. VII, S.4, ss. 341-370.
- Kubat, Mehmet, “73 Fırka Hadisi”, *İnönü Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Malatya 2012, c. III, sy. 2, ss. 9-45.
- Kurt, Abdurrahman, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, sy. 2, Bursa 2009, ss. 1-26.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2008.
- Müslim, *Sahih (I-İXX)*, 4. Baskı, Dârü'l-Ma‘rife, Beyrut 1997.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, “Kur’ân’da Hak Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 1996, c. XXXII, S. 1, ss. 21-41.
- Okumuş, Ejder, “Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. X, sy. 2, 2002, ss. 121-174.
- Onat, Hasan, “Kur’ân’ı Doğru Anlamak”, www.hasanonat.net/index.php/45-kur-an-dogru-anlamak.
- Onat, Hasan- Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepler Tarihine Giriş” *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Oral, Osman, “73 Fırka Hadisi”, *Kelam Araştırmaları*, 2014, c. XII, sy. 2, ss. 295-313.
- Önen, Hacı, “İbn Kesir Ve Taberî’nin Muhkem-Müteşâbih İle İlgili Görüşlerinin Mukayesesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Erzurum 2014, sy. 60, ss. 309-320.
- Öz, Mustafa, “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi (Ebû Hanîfe Özel Sayısı)*, c. XV, sy. 1-2, Ankara 2002, ss. 304-308.
- Özen, Şükrü, “İhtilâf”, *DİA*, Ankara 2000, c. XXI, ss. 565- 568.
- _____, “Hilâf”, *DİA*, Ankara 1998, c. XVII, ss. 527- 538.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nün Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Senemoğlu, Nuray, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara 2001.
- Sinanoğlu, A. Faruk, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, sy. 2, 2008, ss. 23-29.

Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979.

_____, “Mârifet”, *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, ss. 54-56.

Yavuz, Galip, “Kinayeli Anlatımın Yorumsal Değeri”, *C.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 2006, c. X, sy. 2, ss. 375-383.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Burhan”, *DİA*, Ankara 1992, c. VI, ss. 429-430.

_____, “Müteşâbihat”, *DİA*, Ankara 2006, c. XXXII, ss. 204-207.

_____, “Tekfir”, *DİA*, Ankara 2013, c. LX, ss. 350-356.

Yiğit, Yaşar, “Zaman, Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 38, sy. 2, Ankara 2002, ss. 83-106.